

Temat: Perła o nieregularnym kształcie - wprowadzenie do literatury barokowe(2 godz.)

1. Pochodzenie nazwy barok.
2. Ramy czasowe epoki.
3. Wpływ kontrreformacji na kulturę baroku.
4. Światopogląd epoki: Rene Descartes (Kartezjusz), Błażej Pascal, Baruch Spinoza.

Ad.1

Dziwność, deformacja, nieregularność, inność, dziwaczność – tymi słowami najczęściej opisywana jest epoka Baroku. Nazwa epoki pochodzi prawdopodobnie od portugalskiego terminu jubilerskiego *barroco*, oznaczającego perłę o nieregularnych kształtach. Słowo to oznaczało także specyficzny typ rozumowania, w którym logiczność wywodu nie prowadziła do logicznych i prawdziwych twierdzeń.

J. Burckhardt słowem tym określił „wynaturzenia” w sztuce Renesansu. Francuskie *baroque* znaczyło tyle co *bizarre*, a więc „dziwny”, „oszukany”, „nie wiadomo jaki”, „śmieszny”, „dziwaczny”. J. J. Rousseau wskazał na znaczenie słowa „barokowy” jako na „wydobywający dysonanse, zakłócenia harmonii”.

Słowo barok stało się z czasem synonimem przesady, ekstrawagancji, absurdalności i nieforemności. Taka też jest epoka Baroku. Sztuka XVII wieku nastawiona była właśnie na zaskoczenie odbiorcy, na wywołanie emocji, pokazanie zakłóceń, sprzeczności, paradoksów w świecie realnym i artystycznym.

Ad. 2

Przyjmuje się, iż barok europejski jest epoką trwającą od połowy XVI do połowy XVIII wieku. Rozkwit tendencji barokowych następował przez cały wiek XVII – i to on obfituje w najważniejsze dla epoki wydarzenia historyczne i artystyczne.

W Polsce umowne ramy okresu to: od 1584r. (śmierć Jana Kochanowskiego) do 1740 lub 1764 r. (początek panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego).

Ad. 3

W drugiej połowie XVI wieku panowały w Europie dwie sprzeczne koncepcje: tolerancja religijna i model monarchy absolutnego z jednej strony, oraz przywrócenie ideałów chrześcijańskich i model państwa poddanego Rzymowi – z drugiej. Pierwszy pogląd był dziełem francuskiego prawnika Jeana Bodina, drugi reprezentowali jezuita z Roberto Bellarmino na czele. Drugiej koncepcji patronowały hasła: *un Dieu, une foi, une loi, un roi* (franc. jeden Bóg, jedna wiara, jedno prawo, jeden król) oraz *cuius regio, eius religio* (łac. czyja władza, tego religia). *Sobór trydencki*, zakończony w 1563 r., uzdrowił organizm Kościoła, jednak sam proces kontrreformacji był niejednorodny i skomplikowany.

Kościół podczas narodzin Baroku

Rzeczywistość potrydencka nie była prosta. Sobór stawiał Kościołowi nowe zadania – wzmocnić pozycję papieża, ograniczać reformację, szerzyć żywą wiarę wśród wiernych. Sporządzono również uchwałę o sztuce sakralnej, zatytułowaną *O świętych wizerunkach*, ogłoszono pierwsze spisy ksiąg zakazanych, rozwijała się literatura religijna i kalendarze. Ustanowiono specjalne jednostki do kontroli wprowadzania w życie parafii i diecezji uchwał trydenckich. Z kontrreformacją silnie związany był również zakon jezuitów (czyli Towarzystwo Jezusowe). Zakon założony został w 1534 roku przez Ignacego Loyolę do walki z reformacją. Najwybitniejszym polskim jezuitą był Piotr Skarga. Działania Kościoła przyniosły owoce odnowy duchowości człowieka Baroku, jego świadomości religijnej. Z drugiej strony wiele pozytywnych reform nie przyniosło skutku, gdyż zarówno wyznania protestanckie, jak i sam katolicyzm dzieliły się na mniejsze grupy religijne, walczące ze sobą o idee i wpływy (np. w Anglii). Jedność Kościoła stała się niemożliwa do przywrócenia, zwłaszcza że po epoce indywidualistów renesansowych wielu ludzi miało swoje własne sądy o świecie. Konsekwencją było powstawanie nowych systemów moralnych, a tradycji chrześcijańskiej przeciwstawiano równoprawne tradycje innych kultur.

Upadek haseł jedności

Nowa epoka, Barok, narodziła się z rozdźwięku pomiędzy ideałami Renesansu a zastaną rzeczywistością. Ideały pokoju, które tak chwalono w pismach poprzedniej epoki, w działach Erazma z Rotterdamu czy Andrzeja Frycza Modrzewskiego, okazały się nieadekwatne wobec realiów życia. Europa, mimo pięknych haseł pokoju i jedności, pogrążyła się w wojnach. Idea renesansowego irenizmu upadła w konfrontacji z sytuacją społeczno-polityczną. Toczyły się wojny religijne, których podłożem była reformacja.

Skutkiem licznych wojen był spadek liczby ludności w miastach i na wsiach. W Europie nadal zdarzały się epidemie – trądu i dżumy. Na skutek takich

wydarzeń powszechnym uczuciem w społeczeństwie był niepokój, lęk o przyszłość, niepewność swojego losu.

Początki baroku nie były związane z niczym wystąpieniem (jak w Renesansie), ani z innym wydarzeniem historycznym. Przejście między epokami nastąpiło płynnie, ponieważ dotyczyło przemiany myśli, powstania nowych poglądów na świat i człowieka. Epoka baroku rodziła się z uczucia **sceptycyzmu**, które zdominowało schyłek Renesansu. Nad wiarą w moc i wartość człowieka zaczęło brać górę *zwątpienie w siłę człowieka* i jego zdolność poznania. Rozbudzone przez renesansową myśl: godność osoby i przekonanie o jej wyjątkowości, wpłynęły na rozwój reformacji i wywołały związane z tym konsekwencje natury teologiczno-politycznej. Człowiek, samodzielnie decydując o wierze i religii, brał na siebie odpowiedzialność za zbawienie bądź potępienie swojej duszy. Taka możliwość wyboru była dla człowieka źródłem zagubienia i ciężarem, którego nie potrafił sam ponieść. Odpowiedzią była tutaj m.in. kontrreformacja i sobór w Trydencie, które stanowiły niejako antidotum na zamęt, jaki wprowadziły założenia reformacji.

Przemiany w nauce

Swoistemu kryzysowi na polu religii i wiary towarzyszyły przemiany w nauce. *Kopernik* dokonał rewolucyjnego odkrycia, które następnie potwierdził *Galileusz*. Pojawiły się niezwykle wynalazki, np. mikroskop. Obraz świata, w centrum którego stała ziemia, obraz świata skończonego, uległ ostatecznemu przekształceniu. Wszechświat i możliwości eksploatacji nowych dziedzin nauki poszerzyły się. Były to hasła tak rewolucyjne, że nie mieściły się w zakresie rozumienia większości ówczesnych ludzi. Nowe idee zostały potępione przez Kościół, na stosie spalono Giordano Bruno (1600 r.), zaś Galileusz musiał publicznie odwołać swoje tezy.

Wpływy hiszpańskie

Były to nadal czasy, w których życie kulturalne, intelektualne, naukowe Europy tętniło we Włoszech. Jednak u schyłku XVI wieku w Italii coraz większe wpływy polityczne zaczęła mieć Hiszpania – kraj, w którym praktycznie nie było Renesansu (zdaniem wielu badaczy kultury europejskiej). Przenikanie kultury hiszpańskiej i portugalskiej stało się jednym z czynników rozwoju nowych tendencji w Europie przełomu XVI/XVII i całego następnego stulecia.

Racjonalizm

Barok był epoką przełomu. Dominacja sceptycyzmu schyłku Renesansu została zastąpiona dopiero przez poglądy Kartezjusza. Nowa filozofia, osadzona również na tym sceptycznym fundamencie – racjonalizmie, wykraczała już

jednak poza ramy schyłkowego, odrodzeniowego zwątpienia.

Człowiek doby baroku czuł się bowiem zagubiony w świecie, niepewny o swą przyszłość. Powodów do takiego myślenia było w XVII wieku wiele: wojny, zarazy, głód. W związku z tym wiara w potęgę życia i doczesności pękała jak bańka mydlana. Człowiekowi doby baroku pozostała tylko wiara w Boga i życie po śmierci bądź szukanie pocieszenia w doczesnych uciechach. Widać to w dwóch podstawowych, kontrastujących nurtach literatury barokowej – poezji metafizycznej oraz tzw. poezji światowych rozkoszy. Podobny dysonans ujawnia się w sztuce: kiedy obok prądu barokowego rozwija się klasycyzm, obok naturalizmu – symbolizm. W filozofii ścierają się poglądy racjonalistów (za Kartezjuszem) z myślą mistyków (prądy związane z kontrreformacją).

Ad.4

Barokowe przemiany myśli filozoficznej objęły wszystkie kraje Europy, jednak w każdym regionie epoka ta przebiegała nieco inaczej. Barokowa wizja rzeczywistości była w zasadzie jednolita – zależnie od rozważanych przez filozofów problemów. Każdy z myślicieli proponował system zwarty i całościowy. Do głównych przedstawicieli myśli barokowej należeli: Hobbes, Malebranche, Spinoza, Leibniz. W epoce głoszone były jednak rozmaite koncepcje życia człowieka, m.in. przez św. Franciszka Salezego, Pascala (i pesymistów), mistyków, jansenistów.

W dobie niezwykłych osiągnięć astronomicznych i przyrodniczych pogłębiał się *konflikt między chrześcijańskim optymizmem a chrześcijańskim pesymizmem*. Nastroje te wynikały ze starcia w XVI i XVII wieku dwóch wielkich tradycji: świeżej – renesansowej, oraz tej, która zaczęła odżywać – średniowiecznej. Sytuacja człowieka polegała teraz na zawieszeniu pomiędzy sprzecznościami moralnymi i religijnymi. Filozofia skupiała się na znalezieniu sposobu na wartościowe życie i odpowiedzi na pytania o miejsce tych wartości – czy szukać ich na ziemi, czy w niebie. Umysłowość tak *rozdwojonego* człowieka Baroku dobrze charakteryzuje fragment z Lubomirskiego:

Problemy ideologiczne epoki Baroku krążyły wokół sporu o predestynację i absolutyzm moralności chrześcijańskiej. Dzięki coraz szerszemu gronu zwolenników tolerancji, intelektualiści zaczęli interesować się odmiennymi od chrześcijańskiej kulturami. Sprawy religijne łączyły się zarówno z polityką, jak i z filozofią. Wiek XVII nazywa się czasem wiekiem wielkich systemów filozoficznych. Poza nowatorskim systemem Kartezjusza, rozwijały się nadal

scholastyczne filozofie, np. Francesco Suareza, z którego czerpali jezuici.

Główne prądy filozoficzne epoki Baroku to: racjonalizm kartezjański, teoria okazjonalizmu Malebranche'a, mistycyzm, teoria monad Leibniza, naturalizm.

Kartezjusz (René Descartes) - racjonalizm kartezjański

Kartezjusz urodził się w 1596 r. w La Haye-en-Touraine (dzisiejsza nazwa: Descartes) we Francji. Był katolikiem, ale większość życia spędził w protestanckiej Holandii, a później w Szwecji. Wywodził się z bogatej szlachty. Studiował prawo i medycynę. Po pobycie w armii interesował się już tylko nauką, głównie matematyką i fizyką. Nigdy nie wykładał na uniwersytecie, ale w Szwecji pomagał królowej założyć Szwedzką Akademię Nauk.

Najsłynniejsze jego dzieło to *Rozprawa o metodzie*, napisana po francusku. Jest to streszczenie najważniejszych założeń systemu naukowego Kartezjusza i jego metody filozoficznej, napisane w stylu autobiografii. *Rozprawa...* poprzedza trzy traktaty: o dioptryce, geometrii i meteorologii. Późniejsze dzieła filozofa to: *Medytacje* (1641), *Zasady filozofii* (1644; to pozycja zawierająca część nie wydanego *Świata*), *Namiętności duszy* (1649; traktat etyczny). Kartezjusz zmarł w 1650 r. w Sztokholmie.

Filozofia Kartezjusza opiera się na *dualizmie umysłu i materii*. Po pierwsze człowiek jest myślącym umysłem. Po drugie – materia jest rozciągłością w ruchu. Taka definicja człowieka sprzeciwiała się ujęciu Arystotelesowskiemu, że człowiek składa się z duszy i jej formy, czyli ciała. U Kartezjusza istotę ludzkiego bytu stanowi umysł.

Jest to filozofia *racjonalistyczna*, to znaczy należąca do tego nurtu poglądów, które w teorii poznania przyznają naczelne miejsce rozumowi oraz oddzielają wiedzę od wiary, tradycji, dogmatów, przesądów. Łacińskie słowo *ratio* oznacza rachunek, rozum, metodę, osąd.

Jak Kartezjusz rozumie umysł

Według Kartezjusza myślenie człowieka nie zależy od żadnego fragmentu materii, nie jest właściwie nikomu innemu dostępne, jeśli człowiek tego nie chce. I ani ciało, ani dusza nie mają wpływu na to, jaki człowiek jest. Czynnikiem decydującym jest mianowicie myślenie, które nie polega na inteligencji, ale na świadomości własnej wiedzy.

Jak Kartezjusz rozumie materię

Materia natomiast posiada geometryczne własności kształtu, wielkości, podzielności itd. Tak Kartezjusz rozumie rozciągłość materii w ruchu. W niedokończonym dziele Kartezjusza o świecie opisał on według swej teorii

zjawiska ciepła, światła, barw i dźwięku. Przychylał się do heliocentryzmu Galileusza, ale nie wydrukował tej opinii, obawiając się represji ze strony Kościoła.

Wiedza według Kartezjusza

Kartezjusz porównywał wiedzę do drzewa. Korzeniami była metafizyka, pniem – fizyka, gałęziami, liśćmi i owocami – nauki moralne i stosowane. Zadaniem filozofii było według Francuza wyzbycie się wszelkich wątpliwości. Należało zatem najpierw wskazać te wątpliwości. Najlepiej wyłożył je Kartezjusz w swoich

Filozof poddaje w wątpliwość to, co rejestrują zmysły oraz marzenia senne. Całą zewnętrzną rzeczywistość uznaje za ułudę, majak. Nawet ciało ludzkie może być złudzeniem. Dlatego dopiero fakt myślenia decyduje o istnieniu człowieka. Samo to, że zaczynamy wątpić, czy rzeczywiście istniejemy i co jest prawdą wokół i w nas samych – świadczy o tym, że istniejemy. To właśnie znaczy kartezjańskie hasło *Cogito ergo sum*, czyli *Myślę, więc jestem*.

Dowody na istnienie

Za pomocą myślenia Kartezjusz nie tylko udowadnia istnienie człowieka. Filozof formułuje dowody istnienia Boga i szuka kryteriów kierujących umysłem w dochodzeniu do prawdy. Niektóre dowody istnienia Boga według Kartezjusza:

1. dowód ontologiczny – Kartezjusz: odnalazłem w sobie ideę Boga, który jest bytem doskonałym, oraz w którego naturze leży wiecznotrwałe istnienie. Innymi słowy – istnienie jest najwyższą doskonałością, więc skoro Bóg jest doskonałością, zatem istnieje. Moje istnienie nie jest samoistne, musi więc wynikać z pierwszej, doskonałej przyczyny, czyli z Boga.
2. dowód w samej definicji Boga – Kartezjusz: ode mnie samego może pochodzić wiele różnych idei: myśl, substancja, trwanie, liczba. Natomiast istnieje jedna idea – idea Boga – której nie mogę być autorem, bo: Bóg jest nieskończony, niezależny, najinteligentniejszy, najmocniejszy – a ja jestem ograniczony, niesamoistny, niewiedzący, bezsilny, mam skończony umysł.
3. dowód na istnienie świata dzięki istnieniu Boga – Kartezjusz: tylko dzięki prawdomówności Boga, który istnieje, zjawiska ciał niezależnych od człowieka również istnieją; świat nie jest całkowicie ułudą.
4. dowód na istnienie Boga poprzez fakt posiadania ciała przez człowieka – Kartezjusz: mimo że o moim istnieniu świadczy moje myślenie,

posiadam ciało, z którym jestem nierozzerwalnie związany. Skoro wiem, że istnieje Bóg i wierzę, że mnie nie zwodzi, to On jest przyczyną mojej natury, która dotyczy ciała. Kiedy ciało jest zranione – boli mnie, kiedy potrzebuje energii – czuję głód i pragnienie. Jestem z ciałem związany i gdyby ono nie było częścią mnie, tak jak umysł, Bóg okazałby się fałszywy. A jest to niedorzeczność.

Zasługi dla matematyki i oddzielenie nauki od wiary

Kartezjusz oddzielił matematykę i fizykę jako wielkie nauki, niepodległe woli Bożej – jak twierdzono przed Kartezjuszem. Bóg pozwala człowiekowi poznawać prawdy przyrody indukcyjnie i dedukcyjnie, i gdyby okazało się, że nasze poznawanie schodzi na manowce – zaprzeczyłoby to istnieniu Boga. A według Kartezjusza jest to niemożliwe. Tylko taka jest zależność między Bogiem a naukami. Poza tym nauki matematyczne są logiczne i nie narażają człowieka na fałsz. Kartezjusz mawiał, że nawet jak śpimy, czy mamy majaki, czy nie jesteśmy świadomi, co się dzieje – i tak $2+2=4$.

Idee Kartezjusza uważane są za początek nowożytnego myślenia filozoficznego i naukowego. Pogląd na umysł został skrytykowany dopiero przez Kanta, a obalony przez Wittgensteina, który dowiódł, że nawet ludzkie myśli są zależne, a mianowicie od języka, który ma charakter społeczny i cielesny.

Blaise Pascal

Blaise Pascal urodził się w 1623 r. w Auvergne we Francji. Interesowały go głównie fizyka i geometria. W 1654 r. nawrócił się i związał ze środowiskiem ascetów z klasztoru Port-Royal (inaczej janseniści, uznający interpretację pism Augustyna bliską odczytaniom kalwińskim).

Pascal napisał *Prowincjałki*, w których ostro krytykuje idee jezuickie, dotyczące ukierunkowania intencji. Według Pascala wolna wola człowieka nie może polegać na odwracaniu intencji złych czynów tak, aby były one usprawiedliwieniem grzechów. Ponadto był Pascal świetnym aforystą. Do jego słynnych zdań, pochodzących z *Myśli* należą:

**Człowiek jest tylko trzcina, najwęższą w przyrodzie; ale trzcina
myślącą,
Umieramy samotnie,
Nos Kleopatry: gdyby był krótszy, całe oblicze ziemi wyglądałoby
inaczej,**

Serce ma swoje racje, których nie zna rozum.

Ostatnie zdanie zawiera jednak pewną pułapkę. Nie należy go odczytywać jako zachętę Pascala do zwrócenia się w stronę uczuć, a zanegowanie poznania rozumowego. Hasła tego nie należy interpretować w oderwaniu od kontekstu. Pascal nazywa sercem wiedzę intuicyjną, a rozumem – wiedzę dedukcyjną. Na przykład geometria jest w dużej części nauką intuicyjną, a więc kieruje się Pascalowskim „sercem”.

Równie sławny jest tzw. *zakład Pascala*. Francuz śmiało snuje swe rozważania: Bóg jest albo Go nie ma. Tego nie wiemy na pewno. Lepiej jest jednak założyć, że Bóg istnieje i żyć moralnie – wtedy zdobędziemy nagrodę. Jeśli nie będziemy żyć moralnie, a Bóg jest – spotka nas kara. Natomiast w wypadku, gdyby Boga nie było, nic nie tracimy miłując bliźniego.

Baruch Spinoza

Baruch Spinoza urodził się w 1632 r. w hiszpańskojęzycznej rodzinie żydowskiej w Amsterdamie. W 1656 r. odrzucił nauki ortodoksyjne i wyłączono go z Synagogi. Pracował w Amsterdamie, Lejdzie i Hadze jako szlifierz soczewek okularowych i teleskopowych. Odmawiał przyjęcia etatu na uczelni. Spinoza korespondował z wieloma znakomitymi uczonymi XVII w. Żył samotnie do roku 1677, w którym zmarł na gruźlicę. Wydał: *Zasady filozofii Kartezjusza* – dzieło streszczające racjonalizm francuskiego filozofa, a także anonimowo traktat teologiczno-polityczny, w którym głosił demokratyczność rządów, wolność słowa i tolerancję religijną. Pośmiertnie ukazała się *Etyka* Spinozy. Tu w pięciu częściach filozof omówił: Boga, umysł, emocje, niewolę i wolność człowieka.

Filozofia Spinozy była odpowiedzią na pytania o zależność filozofii Kartezjusza i Boga Hebrajczyków. Opierała się na monizmie, czyli idei, że istnieje tylko jedna substancja – nieskończony Bóg, który jest tożsamy z Naturą. Filozofia ta zawarta jest w panteistycznej sentencji *Deus sive Natura*, tzn. *Bóg, czyli Natura*. Można tę zasadę interpretować dwojako: 1) Spinoza jako ukryty ateista; ponieważ Bóg ukryty byłby za prawami uporządkowanego systemu świata natury; 2) Spinoza jako człowiek głęboko religijny; ponieważ uważa, że jeśli naukowcy mówią o Naturze, to w rzeczywistości opisują Boga.

Bóg Spinozy

Definicja Boga według Spinozy pochodziła z myśli Kartezjańskiej. Bóg to substancja, czyli *to, co do istnienia nie potrzebuje niczego oprócz siebie samego*. Spinoza nie wyodrębniał myśli i rozciągłości (tj. Kartezjańskich: umysłu i materii) jako substancji, ale opisał je na zasadzie atrybutów Boga – jedynej substancji. Człowiek i inne istoty są w świetle nauk Spinozy kombinacjami atrybutów Boga, konkretnymi konfiguracjami myśli i rozciągłości. Gdyby natomiast były substancjami, ograniczałyby Boga, co jest według Spinozy niemożliwe.

Dowód Spinozy na to, że tylko Bóg jest substancją, jest bardzo prosty. Substancja istnieje tylko dzięki samej sobie, nie ma więc przyczyny w innej substancji. Człowiek ma przyczynę w innej substancji, jego narodzenie jest

zależne od Boga. Tylko Bóg nie ma przyczyny, bo On jest przyczyną wszystkiego, jest najdoskonalszy i najpierwszy. Zatem Bóg istnieje i jest jedyną substancją. Wszystko inne pochodzi od Niego i jest atrybutem tej substancji.

Determinacja i rozumienie wolności

Zarówno Bóg, jak i stworzenia, są zdeterminowane. Jednak wolność Boga polega na tym, że jest on zdeterminowany tylko własną wolą. Jego istnienie jest konieczne (rozwinie ten pogląd Hegel). Natomiast rzeczy świata podlegają determinacji Boga. Istnieje bowiem wiele stopni wolności – mówi Spinoza w *Etyce* i nic nie dzieje się bez przyczyny.

Człowiek Spinozy

Człowiek ma ograniczoną wolność, ponieważ z jednej strony podlega prawom Natury, z drugiej – woli Boga. Naturę trzeba zrozumieć. Jest to klucz do tego, aby poczuć się wolnym w tym względzie. Człowiek popada w niewolę tylko wtedy, gdy ulega własnym namiętnościom; gdy dąży do czegoś małego świadomie, nie dzięki intelektowi. Należy też, według Spinozy, pozbyć się lęku przed śmiercią, ponieważ tylko człowiek głupi podlega temu ograniczeniu. Mądrość zaś to rozmyślanie nad życiem, a nie śmiercią. Wola Boża natomiast jest dla człowieka czymś, co trzeba poznać i pokochać – tak jak Natura.

Poza tym umysł ludzki jest nierozdzielnie związany z ciałem, gdyż trwają w czasie tyle samo. Jeśli umysł wybiega myślą w przód, świat staje się nierzeczywisty, czego człowieka mądry powinien unikać. Jest to także wyjaśnienie, dlaczego nie powinniśmy nigdy żałować przeszłości, ani bać się przyszłości. Zdeterminowanie jest sensem zarówno tego, co było, jak i tego, co będzie. Obie strefy podlegają Bogu.

Spinoza wyróżniał dwa rodzaje emocji: czynne i bierne. Emocje bierne to strach i gniew, wywołane przez siły zewnętrzne. Natomiast zrozumienie przez umysł kondycji ludzkiej to emocja czynna. Kiedy człowiek zamienia emocje bierne na czynne, postępuje drogą doskonalenia się i osiąga wolność.

Teoria relacji

Ważnym dokonaniem Spinozy jest opisanie dobra i zła nie jako odrębnych bytów (jak w naukach scholastycznych), ale jako relacji między innymi bytami. Opisywanie tych dwu kategorii etycznych na kształt relacji, związków, zależności było nowością w XVII wieku.

Spinoza nie znalazł tak wielu naśladowców jak Kartezjusz. Został uznany za heretyka zarówno przez Żydów, jak i chrześcijan. Mimo to pogląd Spinozy, że wszystko jest częścią zunifikowanego systemu, zawierającego wyjaśnienie całości siebie w sobie, spotkał się w głośnym echem i jest żywy do dziś.

